

Ժամանակագրութիւն

Հայկական Տասնհինգի

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՄՈՒՏՔԻ ՓՈԽԱՆ

Հայկական Տասնհինգն անբաժանելի մէկ մասն է թուրանականութեան դժած եւ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կողմէ իրականութեան վերածուելու սահմանուած թրջացումի ծրագիրին (1) : 1910 թ.ի Օգոստոսին (2) Սելանիկի մէջ կայացած Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան համաժողովի որոշումները յանդեցան Օսմանեան Կայսրութիւնը բռնի կերպով թրջացնելու եղբակացութեան(3), որ 1911 թ.ի Յունուարէն մինչեւ Մարտ միայն Պալքաններու մէջ պիտի խլէր կեանքը երկու հազարէ աւելի օսմանեան քաղաքացիներու եւ հաշմուած ու վիրաւոր ձգէր հինգ հազարէ աւելի ուրիշներ(4) : Սկսուած այս գործը գոհացուցիչ արդիւնքի մը հասցնելու համար՝ Սելանիկի 1911 թ.ի հոկտեմբերեան Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան համաժողովը վաւերացուց 1910 թ.ի որոշումները եւ անգամ մը եւս թելադրեց ջարդերով յառաջ տանիլ թրջացումը Օսմանեան Կայսրութեան(5) :

1911 թ.էն ետք Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան սելանիկեան կեդրոնը փոխադրուեցաւ Պոլիս, ուր սկսան կազմակերպչական աշխատանքները Մասնաւոր Կազմակերպութեան(6), որ պիտի իրականութեան վերածէր Սելանիկի որոշումները : Առ այդ՝ 24 Յունուարի 1913 թ.ին, Էնվերի հրահանգով՝ Էշրեֆ, իր մտերիմներէն եւ գործակիցներէն մէկը, ձեռնարկեց Մասնաւոր Կազմակեր-

պուլթեան թեւի մը ստեղծումին, որ իզմիրի(7) շրջանին մէջ պիտի բնաջնջէր հայերն ու յոյները՝ հոն տարածել կարենալու համար դադափարաբանութեան հետ նաեւ իրազործումը քիւրճֆիւլիքին(8) :

Յաջորդ տարի, 24 փետրուարի 1914 թ.ին, նոյն մարզերը որոշեցին շատ աւելի տարածուն դարձնել Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը(9), որպէսզի անոր միջոցով կարելի ըլլար միանգամ ընդմիշտ ձերբազատուիլ Հայկական Հարցէն(10): Առ այդ՝ էնվեր էշրեֆի տրամադրութեան ներքեւ դրաւ յիսուն հազար թրքական ոսկիի գումար մը՝ զինուորական գաղտնի աղբիւրներէն(11): 1915 թ.էն ետք, որոշ շրջան մը, հայերէն կողոպտուած հարստութիւնը օգտագործելէ ետք Մասնաւոր Կազմակերպութեան ծախսերուն համար(12)՝ 1917 թ.ին էնվեր ստիպուեցաւ երեք հարիւր հազար թրքական ոսկի եւս տրամադրել իր աջ բաղակն եղող այս ջարդարարին, որ այս անգամ դործի անցնէր արաբներուն դէմ(13):

Անկէ ետք դէպքերն առին արագ ընթացք: 2 Օգոստոսի 1914 թ.ին ստորագրուեցաւ թուրք-գերմանական զինուորական դաշնագիրը(14), որ պաշտօնական հիմնարկէքը կատարեց Հայկական Տասնհինգիւն(15): Հոկտեմբերի 1-ին ջնջուեցան օտար պետութիւններու տրուած առանձնաշնորհումները(16): 28 Հոկտեմբերին Օսմանեան Կայսրութիւնը ձեռնարկեց պատերազմական դործողութիւններու Սեւ Մովի ուսական միաւորներուն դէմ(17): Նոյն տարուան Նոյեմբերի կէսերուն տեղի ունեցան ջարդերը Արտուինի մէջ՝ զայն դրաւող թրքական բանակին կողմէ(18): 20 Նոյեմբերին յայտարարուեցաւ Սրբազան պատերազմը(19), որ ինչպէս կը վկայէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ դործող Գերման Զինուորական Աւաքելութեան պետ մարաշխտ Լիման Փոն Զանտերս, դործադրուեցաւ միմիայն թրքահայութեան դէմ(20): Իսկ «1915 թ.ի Յունուարի կէսին», ինչպէս կը գրէ Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Իթթիհատը՝ Նուրը Օսմանիէի ահումբին մէջ (Կ. Պոլիս) գիշերները շարունակաբար ժողովներ գումարեց, հայոց բնաջնջման ձեւին եւ մեթոտներուն մանրամասնութիւնները ճշդելու եւ դործադրելու համար, — կառավարական, քաղաքական եւ զինուորական ուժերու միջոցաւ(21): Բերանացի եւ դրաւոր հրազանգներ տրուեցան մասնաւոր ներկայացուցիչներու (մեմուրը մախաուս), ինչպէս նաեւ կուսակցական պատասխանատու քարտուղարներու (ֆեաթիպը մեխաուս) եւ շրջուն թուրք երեսփոխաններու: Ներքին դործոց նախարարութիւնն ալ նոյնանման հրահանգներ (յաճախ ծածկագիր) հաղորդած էր կառավարիչներուն, որոնց կը դործակցէին քաղաքային ոստիկանական պաշտօնատուները եւ ոստիկան զինուորներու վարչութիւնը (ժամտարմա տալիքէսի), որոնք կազմակերպեցին իրենց

դտնուած քաղաքներու եւ շրջակայ հայ գիւղերու բնաջնջման ծրագիրը»(22) :

Այս բոլորէն ետք՝ Հայկական Տասնհինգն ստացաւ իր ընթացքն այնպէս՝ ինչպէս որ կը գտնենք զայն առկայ եղող թրքական եւ այլ վաւերագիրներու մէջ :

1915 թ.

2 Յուլիուարի 1915.— Ռուսական բանակներուն մեկնումէն ետք Ուրմիայէն, Սաւմաստէն եւ շրջակայ այլ վայրերէն(1)՝ դէպի Նոր Զուղա սկսաւ արտադաղթը հայերուն եւ ասորիներուն, որոնցմէ մեծ թիւ մը ինկաւ ճամբան եւ կոտորուեցաւ հալածող թրքական եւ քրտական զինեալ ուժերուն կողմէ(2) :

2 Փետրուարի 1915.— Պոլսոյ գերման դեսպանատունին մէջ տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը ընդմէջ Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան ներքին ղործերու նախարար Թալէաթի եւ գերման դեսպան Վանկենհայմի, որուն ընթացքին թուրք նախարարը պարզեց գերման դեսպանին հայերու դէմ ձեռք առնուելիք միջոցառումները, շեշտեց անոնց անհրաժեշտութիւնը եւ խնդրեց որ Գերմանիա արգելք չհանդիսանար անոնց զործադրութեան : Տեսակցութիւնը արդիւնքն էր այն «չա՛տ գաղտնի» հանդիպումին, զոր Պոլիս հրատարակուող Սապաի թերթի խմբագրապետ Տիրան Քելեկեանն ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ղեկավարներէն է. Ակնունին ունեցած էին Վանկենհայմի հետ, նախ քան յայտարարութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին եւ որ նուիրուած էր Հայկական Հարցի արդար լուծումին(3) :

12 Փետրուարի 1915.— Սկսաւ պաշտօնէ արձակումը պետական հայ պաշտօնէութեան, զինաթափումը օսմանեան բանակի հայ զինուորականութեան, կադմութիւնը բանուորական վաշտերուն, մեկուսացումն ու բանտարկութիւնը օսմանեան բանակի հայ սպայութեան, առաջին բռնադրաւումները հայերու դոյքերուն, եւ վերջնական ծրագրումը հայերուն ջարդը իրադործելու սահմանուած հրոսակային ուժին(4) :

14 Փետրուարի 1915.— Պոլսոյ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան Նուրը Օսմանիէ կեդրոնին մէջ Թալէաթի եւ Զիա Կէօքալիի նախագահութեան ներքեւ սկսաւ ժողովը Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինին, որ որոշեց հիմնովին բնաջնջել հայութիւնը եւ այդ ձեւով չքացնել Հայկական Հարցը : Առայդ ստեղծուեցաւ Երեքներու Գործադիր Կոմիտէն, որ պիտի հսկէր

ընաճնմի ծրագիրին գործադրութեանը վրայ: Ժողովն աւարտեցաւ 16 Փետրուարին (5): Նոյն օրը, երբ կը բացուէր Ժողովը, պաշարուեցաւ Տէօրթ Եոլը, ուրկէ զինուորական իշխանութիւնները հաւաքեցին մօտաւորապէս 1600 հայ երիտասարդ, որոնք հետիոտն տարուեցան ինթիլի, ուր անոնք աշխատեցան ճամբաներու շինութեան մէջ, մինչեւ Մարտի վերջերը(6):

18 Փետրուարի 1915.— Երևտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինի լիազօր Պեհաէտտին Շաքիրի ստորագրութեամբ յղուած նամակներով Երևտասարդ-Թուրք Կուսակցութիւնը հաղորդեց ըջաններու իր պատուիրակներուն հայերու բնաջնջումին որոշումն ու ծրագիրը(7), երբ միւս կողմէ՝ Պրայըն, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարը, կը պահանջէր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկինթոյէն, որ փորձէր թրքական կառավարութենէն ապահովել հրահանգ մը Պաղեստինի եւ Սուրիոյ քաղաքային եւ ղինուորական իշխանութիւններուն ուղղուած, թէ անոնք պատասխանատու պիտի բռնուէին հրեաներու եւ քրիստոնեաներու կեանքին եւ դոյքերուն համար՝ ջարդի կամ աւարառումի մը պարագային(8) :

19 Փետրուարի 1915.- Բանտերէն ազատ արձակուած մարդասպաններով եւ ոճրագործներով կազմուեցաւ ջարդարար այն ուժը, որ Մալիսի կէսերուն սիւտի ջարդէր զինաթափ եղած եւ Կարինի գիծին վրայ աշխատող հայ զինուորները(9) :

20 ֓ետրուարի 1915.- Տեսակցութեան մը ընթացքին Թալէաթ վատահեցուց Մորկընթոն, թէ Հայերու եւ հրեաներու ո՛չ մէկ վըտանդ կը սպառնար եւ թէ անոնք լաւապէս պաշտպանուած էին(10) :

1 Մարտի 1915.- Սուլթանական հրամանագիրով մը լուծուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան Երեսփոխանական Ժողովը՝ կանխելու համար անկէ զայլիք որեւէ ընդդիմութիւն Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան(11) :

10 Մարտի 1915.- Զէյթունի ղինուորական «փախստականներուն» հարցով 2 Մարտի 1915 թ.ին գլմելէ ետք Թալէաթին՝ Սիսի գահակալ Սահակ Կաթողիկոս 10 Մարտին գլմեց Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան ծովային նախարար եւ Օսմանեան Զորքորդ Բանակի ընդհանուր հրամանատար Ճեմալ փաշային, որմէ նոյն օրն իսկ ստացուած պատասխան մը կը յայտնէր, թէ «ձեռք առնուելիք միջոցառումները միայն օրինադանցներուն պիտի վերաբերին. անմեղ եւ հաւատարիմ ժողովուրդին ինչքը, կեանքն ու պատիւը սուրբ են եւ անձեռնմխելի»։

լի»(12)։ Քանի մը օր ետք, 16 Մարտի իր գրութեամբ ձեմալ կը կրկնէր նախապէս իր ըսածները(13), մինչ նոյնը կը հաղորդէր ձեմալի տեղակալ Ֆախրետտին Շեւքի փաշայի 27 Մարտի թուակիր հեռագիրը, զոր ղրկէր էր Սահակ Կաթողիկոսին(14)։

16 Մարտի 1915.— Տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը ընդմէջ Սարգսի դերման հիւպատոսի փոխանորդին եւ Սարգսի կողմէն, որուն ընթացքին վերջինը յայտարարեց, թէ «Թուրքիոյ մէջ հայերը պիտի բնաջնջուէին, եւ պէտք էր որ բնաջնջուէին. առնոք հարստացած էին եւ այնքան բազմացած որ իշխող թուրք ցեղին համար վտանգ մըն էին դարձած. ...Բնաջնջումը միակ դարմանն էր»(15)։

18 Մարտի 1915.— Տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը Հալէպի դերման հիւպատոս Րէօսլերի եւ ձեմալ փաշայի միջեւ, որուն ընթացքին ձեմալ հրամայեց դերման հիւպատոսին «միջամուխ չըլլալ կառավարութեան գործերուն եւ պնդեց՝ որ զինուորական իշխանութեանց հրահանգներուն համակերպի, քանի որ՝ ինք անձնապէս թուրքերուն արդիւած էր հայերուն վրայ յարձակիլը, սպառնալով զիրենք նկատել՝ իբրեւ հանրային կարգ ու սարքի խանգարողներ։ ...Միւս կողմէ, ձեմալ փաշա, կառավարութեան կողմէ հայերու դէմ ձեռք առնուած միջոցներուն եւ անոնց գործադրութեանց խնդիրները զէյթունցիներուն մէկ ապստամբութեան կը վերադրէ(Բ)»(16)։

25 Մարտի 1915.— Պեհաէտտին Շաքիրի ստորագրութիւնը կրող երկրորդ նամակ մը կը վերյիշեցնէր 18 Փետրուարի 1915 թ.ի նամակին բովանդակութիւնը եւ կը քննադատէր այն բոլորը, որոնք կրնային ընդդիմանալ հայերու եւ այլ ոչ-թուրք տարրերու բնաջնջումին համար ձեռք առնուած որոշումներուն եւ միջամուխներուն(17)։ Նոյն թուականով Թալէաթ կը հրահանգէր Ատանայի կուսակալութեան ձերբակալել կուսակցական հայ ղեկավարները, լուսանկարել զանոնք անոնց մօտ գտնուող զէնքերով եւ նախարարութեան հասցնել այդ լուսանկարները(18)։

29 Մարտի 1915.— ձեմալ փաշա Ֆրանսերէնով հրապարակեց չըջարեալական ազդարարագիր մը, որով կը սպառնար այն բոլորին, որոնք որեւէ պատճառով կը յարձակէին ուրիշին վրայ, եւ կը յանձնարարէր, որ ամէն մարդ, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, համակերպէր իշխանութիւններու հրահանգներուն եւ կարգադրութիւններուն(19)։

31 Մարտի 1915.— Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան պատերազմական նախա-

րար էնվերի հրահանգով դադարեցաւ հրատարակումը Երիտասարդ-
թուրք Կուսակցութեան քաղաքական դաշնակից Հայ Յեղափոխա-
կան Դաշնակցութեան Պոլսոյ պաշտօնաթերթ Ազատամարտին եւ
իմբագիրներէն մէկը, որ պարսկահայատակ էր, ձերբակալուեցաւ:
Այս մէկն եղաւ յայտարար առաջին նշանը պետական նրբանցքնե-
րուն մէջ տեղի ունեցող խորհրդաւոր եւ մութ դաւադրութեան(20):

4 Ապրիլի 1915.— 3 Ապրիլին Հիրճ դիւղին մէջ Իշխանի եւ իր
ընկերակիցներուն տմարդի կերպով սպանութենէն օր մը ետք՝ Շա-
տախի մէջ թուրքերն ու քիւրտերն անցան յարձակողականի դաւա-
ռին կեդրոնը եղող Թաղ դիւղին վրայ: Շատախի ամբողջ դաւառը
դիմեց ինքնապաշտպանութեան, որ տեւեց քառասուն օր եւ հասաւ
իր աւարտին միայն Մայիսի 10-ին՝ յառաջացող ռուսական բանակ-
ներուն առջեւէն փախուստ տուող թրքական իշխանութեան եւ բա-
նակներուն մեկնումով(21):

8 Ապրիլի 1915.— Սկսան Զէյթունի(22) եւ շրջակայքի տեղա-
հանութիւնն ու աքսորը(23), երբ անդին, Պոլսոյ մէջ, տեսակցու-
թեան մը ընթացքին Թալէաթ կը վստահեցնէր Զաւէն Պատրիարքը,
թէ Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան
կառավարութիւնը չէր վարեր որեւէ մասնաւոր քաղաքականութիւն
հայերու նկատմամբ(24), մինչ, իրականութեան մէջ, նոյն օրն իսկ
անիկա կը դիմէր զինուորական իշխանութիւններուն, որ ամբողջա-
կան կերպով զինաթափուէին Օսմանեան Բանակի հայ զինուոր-
ները(25):

12 Ապրիլի 1915.— Ներքին գործերու նախարարը կը յայտնէր
Ատանայի կուսակալութեան, թէ Վանի եւ Սեբաստիոյ շրջակաները
«հրոսակներ» էին տեսնուած եւ կեդրոնական ու տեղական իշխա-
նութիւնները ձեռնարկած էին անոնց դէմ մաքրագործումի գործո-
ղութիւններու(26), ուստի կը խնդրէր, որ կուսակալութիւնը ոգի
ի բռին աշխատէր «հրոսակները» երեւան հանելու Ատանայի շրջա-
նին մէջ ալ(27):

13 Ապրիլի 1915.— Հեռադիրով մը Թալէաթ հրահանգեց բոլոր
կուսակալութիւններուն ձերբակալել իշխանութիւններուն դէմ գէնք
վերցնելու կարող բոլոր հայերը, լուսանկարել զանոնք իրենց գէն-
քերուն հետ, ապա աքսորել զանոնք եւ տեղեկագրել կեդրոնական
իշխանութեան անոնց եւ աքսորուող այլ հայերու ցանկերը(28):

15 Ապրիլի 1915.— Օսմանեան Կայսրութեան նահանգապետե-
րուն, դաւառապետերուն եւ դիւղական իշխանութիւններուն յղուե-
ցաւ հայերու տեղահանութեան եւ ջարդին հրահանգը Թալէաթի,
էնվերի եւ Նազըմի ստորագրութեամբ(29), երբ, միւս կողմէ, նոյն

թուականը կրող հեռագիրով մը Վանկենհայմ իմաց կու տար Պերլին, թէ հայերը կը խնդրէին գերմանական պաշտօնական պաշտպանութիւն թուրք իշխանութիւններուն դէմ, որովհետեւ պատերազմի պատճառով համաձայնական պետութիւններն անկարող էին որեւէ ձեւով օժանդակելու իրենց(30)։ Իսկ ըստ Թալէաթի 25 Մարտի դադտնի հրահանգին՝ Ատանայի կուսակալ Հազդըն կը հրահանգէր ձերբակալել կուսակցական հայ ղեկավարները, լուսանկարել զանոնք անոնց մօտէն դտնուած ումբերուն եւ գէնքերուն հետ, եւ այդ նկարները զրկել ներքին դործերու նախարարութեան(31), երբ անդին, Վանի մերձակայ Ականց գիւղաքաղաքին մէջ մօտ 500 հայ կը գնդակահարուէին թրքական իշխանութիւններուն կողմէ։ Նոյն արարքը կատարուեցաւ շրջակայ 80 այլ գիւղերու մէջ ալ, եւ երեք օրուան ընթացքին սպաննուեցան 24,000 հայեր(32)։

17 Ապրիլի 1915.— Ատանայի կուսակալ Հազդըն կը կրկնէր երկու օր առաջ յղած իր հեռագիրը, որ ոստիկանական հրամանատարութիւնը ձերբակալէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ատանայի նահանգի ղեկավարները եւ հանրածանօթ այլ հայեր, մեծ չափի վրայ լուսանկարէր զանոնք անոնց մօտ «դտնուած» ումբերով եւ «արդիւեալ» գէնքերով եւ նոր ձերբակալեալներու անունները աւելցնելով նախապէս արդէն իսկ աքսորուած այլ հայերու անուանացանկին վրայ՝ զրկէր կուսակալութեան(33)։

20 Ապրիլի 1915.— Սկսաւ Վանի հերոսամարտը, երբ շրջակայ գիւղերէն(34) ետք ջարդերը հասան քաղաք(35), հերոսամարտ տեւեց մինչեւ 16 Մայիսի(36) 1915 թուականը, երբ ուսական բանակը մտաւ քաղաք(37)։

23 Ապրիլի 1915.— Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին մէջ տեղի ունեցող Ուսն Ժողովի խորհրդակցական հանդիպումը(38) մանրամասնօրէն քննելէ ետք հայերու հանդէպ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան որդեգրած դիրքն ու անկէ ծագած դէպքերը՝ ընդունեց Գրիգոր Զօհրապի առաջարկը, որուն համաձայն յուշագիր մը պիտի մատուցուէր Բարձրագոյն Դուռ՝ խնդրելու համար կառավարութենէն, որ փոխէր իր դիրքն ու քաղաքականութիւնը հայերու նկատմամբ(39)։

24 Ապրիլի 1915.— 23/24 Ապրիլի գիշերը Պոլսոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ քաղաքներուն մէջ ձերբակալուեցան հայ մտաւորականները, կուսակցական ղեկավարներն ու գործիչները, կրօնական պետերը, առեւտրականներն ու հանրածանօթ եւ ազատ ասպարէզի տէր հայեր(40), երբ անդին՝ Զմշկածագի շրջակայ գիւղերը կը տեղահանուէին եւ Ժողովուրդը կը ջարդուէր(41)։

26 Ապրիլի 1915.— 23/24 Ապրիլի գիշերը տեղի ունեցող ձերբակալութիւններու եւ անոնց յաջորդող դէպքերու ճնշումին ներքեւ՝ կէսօրէ առաջ Խառն Ժողովը նիստ մը գումարեց Պատրիարքարանին մէջ, լսեց Գրիգոր Զօհրապի պատրաստած յուշագիրը եւ ընդունելով՝ որոշեց զայն ներկայացնել վարչապետ Սայիտ Հալիմին: Նոյն օրն իսկ, կէսօրէ ետք ժամը 2:00—ին, տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը Հայոց Պատրիարքին եւ վարչապետին միջեւ, որուն ընթացքին վերջինը «բացարձակապէս մերժեց Հայերու Հանդէպ անվստահութեան դադարարը, եւ յանուն կառավարութեան յայտարարեց թէ իրենց վստահութիւնը անխախտ էր Հայ Ազգին հաւատարմութեան մասին»(42): Վարչապետէն ետք պատգամաւորութիւնն ունեցաւ Հանդիպում մը Թալէաթին հետ, որ յայտարարեց, թէ «կառավարութիւնը իր վստահութիւնը խախտած չէ Հայերու մասին, եւ թէ ձեռք առնուած միջոցները միայն կուսակցականներուն դէմ են: Ստոյգ է որ պետութեան դէմ որեւէ լուրջ շարժման մը ապացոյցներ չունինք»(43):

27 Ապրիլի 1915.— Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոյ տեղեկագրեց իր կառավարութեան 23/24 Ապրիլին տեղի ունեցող ձերբակալութիւնները եւ տարագրումը ձերբակալեալներուն դէպի ներքին դաւառները՝ եղբակացնելով, թէ Հայերուն դէմ սկսած այս շարժումը մաս կը կազմէր ոչ-թուրք բոլոր տարրերուն դէմ ստեղծուած շարժումի մը, եւ թէ ներքին դաւառներէն աննպաստ տեղեկագիրներ էր ստացած Հայերու մասին(44):

28 Ապրիլի 1915.— 23/24 Ապրիլի գիշերը կատարուած ձերբակալութիւններուն համար 26 Ապրիլին ներքին գործերու նախարարութեան ներկայացուած յուշագրին ապարդիւն մնալէն ետք՝ Գրիգոր Զօհրապ գրեց եւ Թալէաթին ներկայացուց երկրորդ յուշագիր մը(45), երբ նոյն օրը Վանկենհայմ կը հրահանգէր Կարինի գերման հիւպատոս Շէօպներ-Րիխթըրին խուսափիլ այն երեւոյթէն, որպէս թէ գերմաններ կ'ողգէին գործածել Հայերը պաշտպանելու իրաւունք մը կամ միջամտել թրքական իշխանութիւններու գործունէութեան. ու կը խնդրէր նաեւ, որ այս կէտը, ըստ յարմարութեան, շեշտուէր Կարինի տեղական իշխանութիւններուն(46):

29 Ապրիլի 1915.— Մորկընթոյի հետ ունեցած իր տեսակցութեանէն ետք՝ Պոլսոյ աստրօ-հունգար դեսպան Բալլափիշինի տեղեկագրեց Վիեննա հայկական ձերբակալութիւնները, սակայն յայտնեց, թէ առայժմ տրամադիր չէր միջամտելու ի նպաստ հայերուն(47), երբ միւս կողմէն՝ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան կառավարութիւնը կը պահանջէր Պոլսոյ հայ Ժողովուրդէն իշխա-

նութիւններուն յանձնել իր ունեցած բոլոր զէնքերը: Զէնքերուն յանձնումը տեւեց տասը օր(48):

30 Ապրիլի 1915. - Կարինի զերման հիւպատոսին հետ հեռա-
դիւրներու(49) փոխանակում մը ունենալէ ետք՝ Վանկենհայմ տեղե-
կադրեց Պերլին 23/24 Ապրիլի ձերբակալութիւնները(50):

Մ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Մ Ո Ւ Տ Ք Ի Փ Ո Տ Ա Ն

1) Թուրքականութեան ծրագիրին եւ գործընթացին համար տես Զարեամի, *Միացեալ (եւ) Անկախ Թուրանիա* ((Կ. Պ.), 1926), Լեւոն Վարդան, *Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու Լքեալ զոյքերը* (Պէյրուք, 1970), էջ 83-88. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Հայկական Տասնհինգը*. Գերսամ Ահարոնեան, *Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի* (Պէյրուք, 1965), էջ 173-180. Great Britain, Foreign Office, *The Rise of Turks: The Pan-Turanian Movement* (London, 1919). Great Britain, Naval Office, *Manuel on the Turanians and Pan-Turanism* (London, 1918). Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets* (London, 1957), pp. 85-194. Serge A. Zenkovsky, *Pan Turkism and Islam in Russia* (Cambrige, 1960), pp. 105-112. [S. H. Taghizade], «Doctrine et programmes des partis politiques ottomans», *Revue des Mondes Musulmans*, vol. XXII (Paris, 1913), pp. 151-164. «Les Rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire Ottoman», *ibid.*, pp. 165-178. «Le Panislamisme et le panturquisme», *ibid.*, pp. 178-220.

2) Ըստ Ղազարեանի՝ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան 1910 թ.ի սելանկիեան ժողովը տեղի ունեցաւ 31 Հոկտեմբերէն մինչեւ Նոյեմբերի 13. տես Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Յեղասպան Թուրքը* (Պէյրուք, 1968), էջ 16: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Յեղասպան Թուրքը*:

3) Որոշմնագիրին համար տես «Իքս-իհատի ծրագիրը հայերը ազգովին քննաքննելու համար», *Ազդակ*, 11 Յունիս 1965, էջ 3. տես նաեւ Լէօ, *Թիւրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը*, հտ. Բ. (Փարիզ, 1935), էջ 153-154: Ժողովի ընթացքին ժողովականները կատարեցին երդում մը, որուն համար տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 17. իսկ Օսմանեան Կայսրութիւնը քրքացնելու ան-

կրածեշտութեան, միջոցներուն եւ գերագոյն նպատակին մասին Թաւրապ արտասանեց հետ մը, որուն համար տես *René Pinon, L'Europe et la Jeune Turquie* (Paris, 1913), pp. 100-102. G. P. Gooch and H. Temperley, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, vol. III, pt. One (London, 1938), pp. 207-209.

4) Ղազարեանի վկայութեամբ՝ «1910 Նոյեմբերին հետապնդուած այս չարաշուք ու դաւադիր քաղաքականութեան գուզընթաց, ջարդեր տեղի ունեցան Պալեաններու մէջ. Ուսում, Գումար, Գումար, Մանասքըր եւ այլ վայրեր անկի քան 2,000 հոգի սպանուեցան, բացի 5,000է անկի վիրաւորներէն». տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 17: Մանասքըր Վանքի վանքին համար տես Լեւոն Վարդան, «Ջարդերը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ», *Զարթօնք*, 5 և 6 Յուլիս 1969, էջ 2 յաջորդաբար:

5) Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան 1911 թ.ի Սելանիկի համաժողովի եզրակացութեան համար տես «Ինչպէս նիւթուեցաւ Մեծ Եղեռնը», (Կարօ Գեղորգեան, խմբ.), *Ամէնուն Տարեգիրքը* (Պէյրուք, 1965), էջ 178-179: Այս ժողովի ընթացքին արտայայտուած կարծիքներուն եւ մշակուած եզրակացութեան եւ ծրագիրին համար տես նաեւ Տոքթ. Եոհաննէս Լեւիսիւս, *Գաղտնի Տեղեկագիրք - Հայաստանի Զարդերը* (Պէյրուք, (1965)), էջ 218-219, եւ Յովհաննէս Արք. Նազեան, *Յուշեր*, հտ. Ա. (Պէյրուք, 1960), էջ 11-12:

6) *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 20: Պալտայ Ամբաստանիչ Ատեանի 10 Ապրիլի 1919 թ.ի որոշմագիրը ի միջի այլոց կը գրէ այս կեդրոնի մասին, թէ «Իթքիհատի պետերը ստեղծեցին «Թեշքիլաթը Մախսուսէ» անուան տակ գաղտնի կազմակերպութեան ցանց մը...: Այս գաղտնի կազմակերպութեանց վարչական մարմինը կը բաղկանար ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Տոքթ. Նազըմ, Պեհաւտին Շաֆիր, Աքըֆ, Ռիֆա եւ ընդհանուր ապահովութեան նախկին տնօրէն Ազիզ պէյերէն: Ասանցմէ Պեհաւտին Շաֆիր պէյ ղրկուած է՝ արեւելեան նահանգներու մէջ գործող ուժերը ղեկավարելու, իբր գործունէութեան դաշտ ընտրելով Կարիւնը: Ռիֆա պէյ ալ ղրկուեցաւ Տրապիզոն, այդ շրջանին մէջ գործելու համար: Մինչդեռ Ազիզ, Աքըֆ եւ Նազըմ պէյերը կը սկսէին գործել Պալտայ մէջ: Պալտայ կեդրոնի հրամանատար ձեւատ պէյն ալ պաշտօն ստացաւ հաստատելու եւ գործադրելու տրուած որոշումները». տես Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը* (Պէյրուք, (1965)), էջ 205-206: Կազմակերպութեան ներքին ծախքերուն համար տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 33-57, Միվլան Զատէ Րիֆաթ, *Օսմանեան Յեղափոխութեան*

Մուբ Մալեբը (Պէյրուք, 1968), էջ 112-121, Ահաբոնեան, էջ 201-205, Հայկական Տասնհինգը, էջ 122 և Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasil Idare Etük?* kitab 2 (İstanbul, 1937), ss. 28-29.

7) Գործողութիւններն սկսան Իզմիրի շրջանէն, որովհետեւ ըստ Ճեմալ Գուքայի պատմաաբանութեան՝ «Իզմիրի շրջանին մէջ գէնք և ռազմաւթերք պահուած են յոյներու և հայերու եկեղեցիներուն մէջ. եկեղեցիները վերածուած են զինարանի և ֆահանմանքուն բոլորն ալ հրոսակապետեր են եղեր, և ուրեմն պէտք է անոնց դէմ ձեռնարկել մաքրագործումի գործողութիւնները»։ տես Cemal Kutay *Teskilati Mahsusa ve Hayberde Türk Cenki* (Stambul 1962), ss. 62-63.

8) Ըստ Թիւրքէիլիւքի ծրագիրին, ինչպէս հետագային պիտի գրէր Կարինի գերման հիւպատոսը, Շէօպըր-Ռիխթըր, բնաջընջելով բոլոր փոքրամասնութիւնները՝ թուրք պետութիւնը պիտի վերակազմուէր միմիայն մահմետական և համաթրքական հիմներու վրայ. բոլոր ոչ-մահմետականները պիտի իսլամացուէին և թրքացուէին, իսկ ուր որ անկարելի էին ասոնք՝ պիտի բնաջնջուէին անոնք։ տես *Deutschland und Armenier, 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und Eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius*, s. 309. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Deutschland*. Տես նաև Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, Հայ Աղէի Տարագրութիւնը Գերմանական Վաւերագիրներու Համեմատ, Մասն Ա. (Վիեննա, 1921), էջ 52:

9) Պրուսայի նահանգին, Նիկովիդիոյ գաւառակին և շրջակայքին մէջ Մասնաւոր Կազմակերպութեան այս և հետագայ շրջաններու ընթացքին կազմակերպումին հետ աղերս ունեցող կարգ մը թուրք պետական հեռագիրներու համար տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 161-162:

10) 2 Փետրուարի 1915 թ.ին այցելութիւն մը տալով Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմին՝ Թալէաթ կը հաղորդէր անոր, թէ պատերազմը լուազոյն առիթն էր վերջ մը տալու համար Հայկական Հարցին, և թէ կը խնդրէր Օսմանեան Կայսրութեան գերման դաշնակիցէն արգելք չհամդիսանալ ձեռք առնուելիք որեւէ միջոցառումի. տես *Deutschland*, s. 29. տես նաև *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 115: Գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ խօսակցութիւն մըն ալ տեղի ունեցաւ Էմվէրի և Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկըմթոյի

միջև, էնվեր կը յայտնէր թէ պատերազմի առիթով ամէն մարդ կը կատարէր իր կարողացածը: Եթէ թուրքը յաղթական ելլէր պատերազմէն՝ ո՛չ մէկը պիտի համարձակէր հաշիւ պահանջելու անկէ, իսկ պարտուելու պարագային՝ արդէն այդ մէկը վերջն էր թուրքին: Իսկ թուրքն այժմ կը վախճար ո՛չ մէկէն, ո՛չ իսկ Ամերիկայէն: Ուստի հայկական տարագրութիւններուն եւ ջարդերուն առիթով «Ձեր գործին նայեցէ՛ք եւ թողուցէ՛ք որ մենք ալ մեր գործին նայինք»: տես Տաշեան, էջ 213:

11) Այս առնչութեամբ Ղազարեան կը գրէ, թէ «Առաջին համաշխարհային պատերազմէն վեց ամիս առաջ, Թէշփիլաքը Մալստուէի դքսմները կը հայթայթուէին էնվերի հրամանով, Թուփալ Հագգը փաշա կոչուած զօրավարին կողմէ, որ իթքիհատի գանձապահն էր եւ եղած էր նաեւ պատերազմական նախարարութեան մէջ, բանակի պարեմաւորման ճիւղի պետը:

«Առաջին անգամ ըլլալով էնվեր 50 հազար ոսկի տուած էր էշրեֆի՝ Թէշփիլաքը Մալստուէի գործերուն համար: Յետոյ հայերը կողոպտելով լայն միջոցներ ունեցան»։ տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 55. մինչ, ըստ Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանի 10 Ապրիլի 1919 թ.ի որոշմագիրին՝ «Հելսնկայէ, որ այս նպատակին համար գործածած մարդերուն ահագին գումարներ բաշխելով կը զրկէր գանձ գանձաւան շրջաններ՝ ծածկագիրներու բանալիներ տալով Տոքթ. Պեհաւտտին Շաֆիրի պէս պէշերու, անոնց հրամանատարութեան տակ դրաւ զինուորական ինֆանտրիներ, առատ դրամ եւ ֆանդիչ միջոցներ, գործադրել տալով այսպէս՝ դաւադրական ձեւով՝ իթքիհատի պետերուն նպատակները»։ տես Անտոնեան, էջ 203-204. իսկ 16 Նոյեմբերի 1914 թուակիր եւ պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատունի տնօրէնութեան ուղղուած գրութիւն մը կը վկայէ, թէ Թէշփիլաքի Մալստուէին յանձնած են ֆանդիչ նիւթեր ալ՝ տես նոյնը, էջ 206:

12) 12 Դեկտեմբերի 1918 թ.ին Պոլիս հրատարակուող Քըրեքէն Սապահ օրաթերքը լոյս ընծայեց Թալէաթի մէկ ծածկագիր հեռագիրը, որ ուղղուած էր Մալաթիոյ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան ֆարսուղարութեան. ըստ այդ վաւերագիրին՝ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան «ընդհանուր կեդրոնին խոշոր հարստութեան մէկ մասը գոյացած է հայ տարագիրներէ գրաւուած գոյքերէն ու դրամներէն: Այդ հարստութեան մեծութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէ ակնարկ մը նետել այն պայմանագրին վրայ որ կնքուած է մէկ կողմէ ընդհանուր կեդրոնին եւ

միւս կողմէ՝ փխպներու ու չէքէներու հետ: Ինչպէս յայտնի է, չէքէներու մաս կը կազմեն բանտերէն հանուած եւ կամ դուրսէն հաւաքուած մարդասպաններ (բնագրին մէջ՝ «գանը գաթիլներ»): Բայց այս մարդասպանները, իրենց մեղացուցած հայոց ինչքերուն ձեռք դպցնելու իրաւունք չունին: Իրենց երդում ընել տրուած է որ բոլոր գրաւուած ինչքերը կեդրոն պիտի բերեն: Այդ պայմանագրութեան համաձայն, յափշտակուած իրերու փոխարժէքին կէսը Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնին կը զրկուէր, ձէմիլէքին տրուելու համար: Իսկ միւս կէսը կը բաժնուէր չէքէներուն: Եւ իւրաքանչիւր չէքէի 15000 ոսկի բաժին ինկած է: Ասկէ կընաք դատել քէ ի՞նչ փառակաւութեան կընայ հասած ըլլալ ընդհանուր կեդրոնին բաժին ինկած գումարը»: տես Անտոնեան, էջ 211:

13) *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 56: Թրքացումի ենթակայ էին ո՛չ միայն հայերը՝ այլ նաեւ փրստերը, յոյները, ասորիները, արաբները եւ այլ ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններ. տես Անտոնեան, էջ 89-90, Տաշեան, էջ 5, Ահարոնեան, էջ 394, Ն. Մախմուտով, *Թուրք Ժողովուրդը* (Երեւան, 1959), էջ 142-164. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York, 1918), pp. 323-325. Lewis Einstein, *Inside Constantinople: A Diplomatic Diary during the Dardanelles Expedition, April-September, 1915* (New York, 1918), pp. 202-203, 220 and 274. «Greco-Turkish atrocities». *Current History*, vol. XVI, No. 3, June, 1922, pp. 475-478. Mark H. Ward, «What Turkish deportations mean», *Current History*, vol. XVI, No. 6, September, 1922, pp. 950-951. Nuri Dersimi, *Kurdistan Tarihinde Dersim* (Halep, 1952), ss. 259-327. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1961), pp. 211-215. Z. N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism* (Beirut, 1958), p. 75 ff. Նախապատերազմեան շրջանի թուրքարաբական յարաբերութիւններուն համար տես Հ. Հ. Մարտիրոսեան, «Երիտասարդ թուրքերի ազգային փառապաշտութիւնը արաբական երկրներում առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօրեակում, 1908-1914 թթ.», (Հ. Գ. Իննիկեան, եւ այլք, խմբ.), *Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ Ժողովուրդներ*, հտ. Գ., *Արաբական երկրներ* (Երեւան, 1967), էջ 138-159, Ռիֆաթ, էջ 159, և *Deutschland*, էջ 305-309: Իսկ մախապատերազմեան հայ-թրքական յարաբերութիւններու համար տես Զաւէն Արֆապ. (Տէր Եղիայեան), *Պատրիարքական Յուշերս* (Գահիրէ, 1947), էջ 52-72, եւ Լեւոն Վարդան, «Հայկական եղեռնէն առաջ», *Շիրակ*, Թ. Տարի, քիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, 1965, էջ 170-197:

14) 2 Օգոստոսի 1914 թ.-ի թուրք-գերմանական զինուորական դաշնագրերին մանրամասն մէկ վերլուծումին համար տես Լեւոն Վարդան, «Հայկական Տասնհինգը եւ թուրք-գերմանական դաշնագրեր», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* (Երուսաղէմ Բաւուրի, Խմբ.) (Պէյրուս, 1971), էջ 45-80: Ըստ Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանի 10 Ապրիլի 1919 թ.-ի որոշմնագրերին՝ «Պատերազմին յայտարարութենէն շատ առաջ՝ պատերազմական գործողութիւններու մասնակցելու մասին Իթքիստի ունեցած փափաքն ու նպատակը կը հաստատուի(ն) 17 Օգոստոս 1330 (1914) թուակիր գրութիւնով մը, որ կուսակցութեան ֆարտուղար Միքիստ Շիւքրի պէյի ստորագրութիւնը կը կրէ, եւ Կարնոյ կուսակալին միջոցաւ ուղղուած է Պեհաէտտին (Շաքիր) պէյի»։ տես Անտոնեան, էջ 207:

15) Բայց, իրականութեան մէջ, Հայկական Տասնհինգը արդէն իսկ որոշուած էր Օսմանեան Կայսրութեան երիտասարդ-թուրք կուսակցութեան կառավարութեան կողմէ, եւ 1914 թ.-ի «Յուլիս 25-ին ընդհանուր զօրակոչէն հինգ օր ետք», ինչպէս կը վկայէ Արշակ Ալպոյանեան, կառավարութիւնը «բաժնած էր կմֆեալ պահարաններ բոլոր մուսթարներուն, ցեղապետներու եւ ռստիկանական պահակամոցներու, խստիւ պատուիրելով որ մինչեւ որ հրաման չտրուի անոնք չբացուին»: Այս նամակներով կը հրահանգուէին տեղահանութիւնն ու ջարդերը հայութեան: Տես Արշակ Ալպոյանեան, *Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց* (Պէյրուս, 1961), էջ 927:

16) Օտար պետութիւններու տրուած առանձնաշնորհումները ջնջող հրամանագրերին համար տես *The Orient*, vol. V, No. 37, Constantinople, September 16, 1914, p. 361.

17) Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War* (New Havan, 1930), p. 75. Ըստ Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմի 22 Հոկտեմբերի 1914 թ.-ի հեռագրերին՝ ռուսերու դէմ յարձակումի անցնելու քրքական գաղտնի հրահանգը կ'ըսէր, թէ քրքական նատտորմիզը պէտք է որ ծովային գերագնացութիւն ապահովէ Սեւ ծովի վրայ. «Գտնէ՛ք ռուսական նատտորմիզը եւ յարձակեցէ՛ք անոր վրայ, ուր որ ալ գտնէ՛ք գայն՝ առանց պատերազմի յայտարարութեան»։ տես Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, New Jersey, 1968), p. 54. տես նաեւ *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 26:

18) Ըստ Կիրակոսեանի՝ «1914 թ. Նոյեմբերի կէսերին ընդամէնը 4-5 օր տիրելով Արտուինի գաւառին, թուրքական զօրամասերը գագանային հաշուեյարդար տեսան հայ բնակչութեան հետ:

Արտուին քաղաքի բնակչութեան միայն կէսին յաջողութեց փախչել: Մնացածներին, ինչպէս նաեւ Արտանուշ, Տանձուտ, Շավշէտ գիւղերի բնակիչներին ջարդատեցին, կախաղան հանեցին կամ կոզոպտեցին ու պատուազրկեցին. «ջարդը անօրինակ եւ ամենասուկալի է, որ նկարագրելը սոսկում ու սարսափ է առաջ բերում մարդու մէջ...», - գրել է «Մշակ»ի թղթակիցը: «Արտուին գաւառի բոլոր հայաբնակ գիւղերը միանգամից ոչնչացան».
տես Զ. Ս. Կիրակոսեան, *Առաջին Համաշխարհային պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը*, 1914-1916 թթ. (Երեւան, 1967), էջ 256-257: Լեփսիուս կը գրէ ի միջի այլոց, թէ «Պաքուսի եւ Օլթիի վրայ թուրքերու յառաջխաղացումի ատեն, ռուս մարզերու հայ գիւղերը թուրքերէն գրաւուեցան եւ ջարդուեցան...: Այսպէս Արտանուշի եւ Օլթիի մարզին մէջ, Պերտու եւ Եորուֆ գիւղերը թալանուեցան, 1276 հայեր սպանուեցան, 250 կիներ եւ մանկամարդ աղջիկներ առեւանգուեցան, 24 կիներ ինֆզինֆնին թունաւորեցին չրոնապղծուելու համար: Մնացեալը, շուրջ 500 կիներ եւ մանուկներ, ազատագրուեցան ռուս զօրագուններուն կողմէ: Ստորին ձորոխի մասերուն մէջ (այս գետը Պաքուսի մօտ Սեւ ծով կը թափի) Ամարները (մահմետական վրացիները) թուրքերուն միացան եւ մասնակցեցան այն ջարդերուն, զորս ձորոխի հովտին մէջ, թուրք հրոսախումբերը Արտուինի եւ Արտանուշի գիւղերուն մէջ ի գործ դրին: Այս մարզին մէջ թուրքերէն եւ անարներէն ջարդուած կովկասահայերուն թիւը 7000 կը հաշւուի».
տես Լեփսիուս, էջ 80-81. Իսկ Սալմաստի եւ Ուրմիոյ շրջաններուն մէջ կատարուած ջարդերուն համար տես Տաշեան, էջ 44, *Deutschland*, s. 305-309, եւ Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16* (Beirut, 1972), pp. 100 ff.

19) Սրբազան Պատերազմի յայտարարութեան համար տես Elliot G. Mears, *Modern Turkey, 1908-1923* (New York, 1924), p. 506.

20) Liman von Sanders, *Cinq ans de Turquie* (Paris, 1923), p. 46.

21) Հետագային, ըստ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթէի, թրքական պատասխանատու պաշտօնատար մը «չէր ծածկեր այն իրադրութիւնը թէ կառավարութիւնը սարքած էր զանոնք եւ, պաշտօնական դասակարգերու բոլոր թուրքերուն մօտ, անիկա խանդավառութեամբ կը գնահատէր ասելի ցեղին հանդէպ ցոյց տրուած այդ ընթացքը: Այս պաշտօնատարը յայտնեց ինձի, թէ բոլոր մանրամասնութիւնները Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կոմիտէի կեդրոնի գիշերային նիստերու ընթացքին եղած էին խորհրդակցութեան նիւթ».
տես Morgenthau, p. 307: Ըստ Մորկընթէի

քարգմանիչ ենովք Արմենի՝ այս պաշտօնատարը Պոլսոյ ոստիկանապետ Պետրին է. տես Հենրի Մորկինթոյ, *Մը. Մորկինթոյի Յիշատակները* (Պէյրուք 1965), էջ 267:

22) *Ցեղասպան թուրքը*, էջ 115: Ըստ Պրայսի կիլիկիոյ տաքազութիւնները պէտք էր որ ծրագրուած ըլլային առնուազն Մարտի մէջ եւ գուցէ անկէ ալ առաջ. տես Bryce, p. 466:

1915 թ.

1) Ուրմիոյ, Սալմաստի եւ Հեփիարիի շրջաններուն մէջ քրքական յառաջացող բանակները քանդեցին հայերու եւ ասորիներուն պատկանող գիւղերուն մեծամասնութիւնը. քանդուած գիւղերուն ոչ-ամբողջական մէկ ցանկին համար տես Bryce, pp. 585-586:

2) Նոյն, էջ 105, 119-150 եւ 577-586:

3) *Deutschland*, s. 29 եւ *Ցեղասպան թուրքը*, էջ 115, 145-146 եւ 178. տես նաեւ Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Գաղտնի փաստաթուղթ մը հայկական ջարդերու մասին», *Ազդակ*, 18 Օգոստոս 1964, էջ 2:

4) *Ցեղասպան թուրքը*, էջ 21-22, 93-103 եւ 183-186. Նագլեան, էջ 56-57 եւ 563. Ահարոնեան, էջ 189. Զաւէն Արֆեսյան, էջ 51-52. Տաշեան, էջ 163-164. Անտոնեան, էջ 209-219. Լեւոն Վարդան, «Հայկական եղբունէն առաջ», *Շիրակ*, Թ. Տարի, քիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, 1965, էջ 170-195. Գեորգ Մեսրոպ (խմբ.), *Հայկազէն Տարեգիրք*, Ա. Տարի, Պոլիս, 1922, էջ 108-110. եւ Morgenthau, pp. 295 and 301-303:

5) Ժողովի մանրամասնութիւններուն համար տես Անտոնեան, էջ 187-188. տես նաեւ Սեպուհ Ակունի, *Միլիոն ժը Հայերու Զարդի Պատմութիւնը* (Կ. Պոլիս, 1921), էջ 27-28: Երեւանի Գործադիր Կոմիտէն կը բաղկանար կրթական նախարար Շիրքիէն եւ բժշկներ Նազըմէն ու Պեհաւտտին Շաֆիբէն. ասոր առաջին միաստի արձանագրութեան համար տես *Ցեղասպան թուրքը*, էջ 34-35 եւ 40-47, եւ Րիֆաթ, էջ 112-118:

6) Ակունի, էջ 295:

7) Պեհաւտտին Շաֆիբի կողմէ Ատանա յղուած նամակին համար տես Անտոնեան, էջ 87-88. նոյնին համար տես նաեւ *Ցե-*

դասական Թուրքը, էջ 178-179. Ահարոնեան, էջ 188-189. Հայկական Տասնհինգը, էջ 66-67: Սալգարյեկեն՝ Փրոֆեսոր Հայկ Արամեան այս վաւերագիրի իր քարգմանութեան համար կու տայ 25 Մարտի 1915 թուականը. տես Ահարոնեան, էջ 528:

8) U. S. A., Department of State, *Foreign Relations of the United States : 1915, Supplement* (Washington, 1928), p. 979. ասկէ ետք կը նշուի որպէս 1915, *Supplement*.

9) Ակունի, էջ 140:

10) 1915, *Supplement*, pp. 979-980.

11) Հրամանագիրին համար տես *The Orient*, vol. VI, No. 9, (Constantinople, March 3, 1915), p. 61.

12) (Զաքարիա Պատիկեան, խմբ.), *Կրիկեան Կսկիծնէր - Վաւերագրեր Կրիկեոյ Կաթողիկոսական Դիւանէն* (Պէյրուք, 1927), էջ 136. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Կրիկեան Կսկիծնէր*: Ճեմալի հրամանագիրին համար տես *Deutschland*, s. 226-227. նոյնին հայերէն մէկ քարգմանութեան համար տես Տաշեան, էջ 71-73:

13) *Կրիկեան Կսկիծնէր*, էջ 138. այս առթիւ, կեղծելով իրականութիւնները, Ճեմալ կը գրէր, թէ «Զէյթունի մէջ ապստամբութիւն ծագած է: Զինուորական ուժերը գործի սկսած են: Կառավարութեան պարտականութիւնն է հայ եւ իսլամ պաշտպանել: Եթէ որեւէ իսլամ անհատ յարձակի հայու մը վրայ՝ անմիջապէս պատերազմական ատեան պիտի յանձնուի: Ժողովուրդը թող համագիտ մնայ: Զինուորական իշխանութիւնն է որ աւագակները կը հետապնդէ»: Տես *Ճեղատական Թուրքը*, էջ 176-177: Իսկ Սահակ Կաթողիկոսին ուղղակի կը գրէր Ճեմալ, թէ հայ ժողովուրդը պատճառ մը չունէր մտահոգուելու, թէ անոր բոլոր իրաւունքները պիտի պաշտպանուէին եւ այս ուղղութեամբ ամէն կողմ ամենէն խիստ հրահանգները յղուած էին արդէն. տես *Կրիկեան Կսկիծնէր*, էջ 138:

14) Նոյն, էջ 142:

15) Bryce, p. 258:

16) Նազեան, էջ 468:

17) Պեհաւտտին Շաքիրի Ատտա յղած երկրորդ նամակին համար տես Անտոնեան, էջ 89-90. *Ճեղատական Թուրքը*, էջ 179 եւ *Հայկական Տասնհինգը*, էջ 69-70: Փրոֆեսոր Հայկ Արամեան այս վաւերագիրի իր քարգմանութեան մէջ կու տայ 18 Նոյեմբերի 1915 թուականը. տես Ահարոնեան, էջ 528:

18) *Յեղասպան թուրքը*, էջ 180:

19) Ճեմալի շրջաբերական ազդարարագիրին համար, որ լոյս տեսաւ 31 Մարտի 1915 թ.-ին, տես *Deutschland*, Տ. 45. տես նաեւ Տաշեան, էջ 67-68:

20) *Լեւիտուս*, էջ 186:

21) Մ. Արզումանեան, *Հայաստան*, 1914-1917 (երևան, 1969), էջ 366-368: Ըստ Յ. Ճ. Սիրունիի՝ ինքնապաշտպանութիւնն սկսաւ 29 Մարտին եւ տեւեց մինչեւ Մայիսի 11-ը. տես *Էջմիածին*, 1965, թիւ Բ-Գ-Դ, էջ 24: Նոյն թուականը կու տայ նաեւ Յ. Հ. Յարութիւնեան. տես նոյնը, էջ 144:

22) Վ. Կեսարացի կու տայ 14 Յունիսի 1915 թուականը. տես Ահարոնեան, էջ 357. Նազլեան՝ 9 Ապրիլի 1915 թուականը. տես Նազլեան, էջ 461: Ըստ Կիրակոսեանի՝ «Զէյթունի եւ առ հասարակ Կիլիկիայի հայ բնակչութեան տարագրութիւնն սկսուեց 1915 թուականի Ապրիլի 8-10-ին»։ տես Կիրակոսեան, էջ 377: Արզումանեան կու տայ «Մարտի կէսերից» բացատրութիւնը. տես Արզումանեան, էջ 436. մինչ *Բէյք* էյնզլի կը գրէ, թէ առաջին տեղահանութիւնը տեղի ունեցաւ «շաբաթ օր մը», որ կու գայ Ապրիլի 10-ին. տես Bryce, pp. 475, 481. տես նաեւ Bryce, pp. 479-491, 640. Տաշեան, էջ, 145-174 եւ Ազատի, *Զէյթուն եւ Իր Շրջակաները* (Պէյրութ, 1968), էջ 397:

23) Նախ, 23 Մարտին, ահարոնեացան Զէյթունի 300 երես-լինքը. տես Ակունի, էջ 48: Իսկ Նորաշխարհեան կու տայ Մարտի 26 թուականը. տես Լ. Նորաշխարհեան, *Մահու Օրեր - Զէյթունի Վերջին Անցքերը*, 1914-1915 (Պէյրութ, 1950), էջ 80:

24) Այս առթիւ, իր յուշերուն մէջ կրկնելէ ետք Թալէաթի բոլոր լուսաբանութիւններն ու չփնդանքները՝ Զաւէն Պատրիարք ուղղակի կը մէջբերէ նաեւ ամբողջութեամբ, որոնց համաձայն՝ «Խըստութիւնը որ ի գործ կը դնենք ընդհանուր է, հրահանգ տուած ենք որ խնդիրները չմեծցնեն, այլ տեղւոյն վրայ խեղդեն: (Իսկ) Կար-նոյ շուրջի սպանութիւններէն տեղեկութիւն չունինք»։ տես Զաւէն Արքեպս., էջ 94:

25) Նազլեան, էջ 564:

26) Մինչդեռ մշմարտութիւնը կը մերկայացնէր բոլորովին այլ պատկեր. իրականութեան մէջ՝ երբ Սարիգամիշի մականատար-տէն ետք էնվեր՝ պարտուած, դէպի տուն վերադարձի մամբուն

վրայ հասաւ Սեքսսոնոյ եւ Կեսարիոյ միջեւ գտնուող Կէմէրէկ գիւղաֆաղաքը՝ հրամայեց իր զինուորներուն կոտորել ֆաղափին բնակչութիւնը, որուն 13,000 հայերէն բնաջնջուեցաւ 10,000-ը. տես Կիրակոսեան, էջ 330. տես նաեւ Յ. Թիւրապեան, *Դրուադներ Հայկական Եղեռնէն եւ Վերածնունդ* (Փարիզ, 1946), էջ 90-92, եւ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis, 1971), pp. 50-60.

27) Հեռագիրին համար տես Ահարոնեան, էջ 342: Ապրիլի 13-ին եւ 15-ին ֆաշիստ Գոյգ հեռագիրներով Ատանայի կուսակալ Հագգըն կը հաղորդէր Թալէաթի հրամանը իրեն եմքակայ ֆաղափային եւ ոստիկանական իշխանութիւններուն: Հեռագիրներուն համար տես նոյնը:

28) Հեռագիրին համար տես նոյնը, էջ 339:

29) Հրահանգին համար տես Ա. Ն. Մնացականեան, *Կոմունիստական Պարտիան Հայ Ժողովուրդի Ազատագրան է* (Երեւան, 1964), էջ 66-67. նոյնին համար տես նաեւ Ահարոնեան, էջ 33-34 եւ *Հայկական Տասնհինգը*, էջ 73-74:

30) Trumpener, pp. 205-206. տես նաեւ Տաշեան, էջ 10:

31) Հրահանգին համար տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 180-181:

32) Morgenthau, p. 297:

33) Հրահանգին համար տես նոյնը, էջ 182. տես նաեւ Ահարոնեան, էջ 339:

34) Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ 1914 թ.-ի Նոյեմբերէն սկսեալ բուրժուար արդէն իսկ յարձակողականի անցած էին Արմակի, Գաւաշ-Կարնկանի, Փեսանդաշտի, Կարկառ գաւառակի 18 հայկական գիւղերուն դէմ: Յարձակած էին նաեւ Ալեմվազի 21 հայաբնակ գիւղերուն, Հայոց Ձորի 50 գիւղերուն, Բերկրիի շրջանի 40 գիւղերուն վրայ. միայն Բերկրիի շրջանէն կոտորած էին 5000 եւ Արմէլ գաւառի Ականց գիւղէն 4000-է աւելի հայեր: Նոյնը կատարեւ էին Վանի 17 գաւառներուն մօտ 100 գիւղերուն մէջ: Այս բոլորը պատճառ եղան, որ միայն Վանի մահանգին մէջ խռոխողութիւն 20,000-է աւելի հայեր, եւ մտածե՛լ որ այս բոլորը տեղի կ'ունենային Ապրիլի 20-էն շա՛տ առաջ. տես Կիրակոսեան, էջ 304-307. տես նաեւ Ա. Դարբինեան, *Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն - Յուլի 1890-1940* (Փարիզ, 1947), էջ 304-314, եւ Արզումանեան, էջ 335-348:

35) Զաւէն Պատրիարք կը գրէ իր յուշերում մէջ, թէ «Ապրիլի սկիզբը վաճառ գէղար տեղի ունեցաւ, որ առիթ տուաւ կառավարութեան քաղաքին հայ թաղերը ուղարկելով 300 տունի չափ մոխիր դարձնելու եւ 5-600 մարդ սպաննելու...»։ տես Զաւէն Արքեպս., էջ 132. տես նաեւ Ահարոնեան, էջ 449-450 եւ 729-770. Նազ-խան, էջ 165-175. Լեփսիուս, էջ 84-101. Տաշեան, էջ 44-46. Ակու-նի, էջ 39. Յ. Հ. Յարութիւնեան, «Վանի Ապրիլեան Հերոսամար-տը», *Էջմիածին*, 1965, թիւ Ե-Զ-Է, էջ 156. Վեր. Ա. Կեօրկիզեան, *Վասպուրականի Հերոսամարտը*, 1915 *Ապրիլ* 7 - 1915 *Մայիս* 7 (Պէյրութ, 1965), էջ 110. եւ Bryce, pp. 35, 63, 237:

36) Ակունի, էջ 146, եւ Bryce, p. 41: Կեօրկիզեան կու տայ 4 Մայիսի թուականը, տես Կեօրկիզեան, էջ 267:

37) 29 Յունիսի 1915 թ.-ին Բաքոյի մօտ յայտարարեց, թէ 150,000 թուրքեր մնացած էին Վանի մահանգին մէջ, եմ-քակայ՝ ռուսերու եւ հայերու կողմէ ջարդուելու վտանգին: Նոյն տարուան Օգոստոսին Էնվեր կը մշտէր, թէ ջարդուած էին բոլորն ալ: Երկու ամիս ետք, 1 Հոկտեմբերին, Պերլինի թուրք դեսպանա-տունէն կը հաղորդուէր գերման մամուլին, թէ Վանի մահանգին մէջ թուրք զոհերու թիւը «180,000-էն մուտք չէր»։ տես Trumpener, p. 222 եւ Bryce, pp. 627, 639: Սակայն ա՛յլ բան էր իրականութիւ-նը. յառաջացող ռուսական բանակներուն առջեւ փախուստ տուեր էին Վանի մահանգին 30,000 թուրքերը, իսկ մնացեալ 150,000 մահ-մետականները, որոնք ֆիւրսեր էին՝ մնացեր էին իրենց տեղերը, ինչպէս կը վկայէ Լեփսիուս. իսկ Վանի դէպքերուն ընթացքին թուրքերը ունեցած էին միայն 18 կորուստ. տես André Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien* (Beyrouth, 1970), pp. 355-356: Հետագային, մշտադատութիւնները շրջելով եւ փաստերը կեղծելով՝ Թալէթ պիտի գրէր իր յուշերուն մէջ, թէ «Ժամանակ մը ետք ռուսերու, անլի միշտը՝ հայ կամա-ւորներու կողմէ գրաւուեցաւ Վանը: Հետագային հասկցուեցաւ, որ այս կամաւորները կը գտնուէին Դաշնակցական Կովկասի անդամ եւ Օսմանեան երեսփոխանական ժողովի երկու երեսփոխաններ՝ Փաս-թըրմանեանի եւ Փափագեանի ղեկավարութեան տակ: Իրենք զիրենք փրկել կարողացած կարգ մը (*թուրք*) անհատներու տուած վկայու-թեանէն իմացուեցաւ Վանի գրաւումի միջոցին փախուստ տալ չկա-րողացող մահմետական ժողովուրդին կոտորումը եւ կիներու պատ-ւազրկումը. իսկ շատ մը երիտասարդ կիներու եւ աղջկաներու տու-ներու մէջ հաւաքուելով այս տուներուն որպէս համըստում մկաթի առուակը հասկցուեցաւ: Վանէն փախուստ տուող եւ հազարաւոր

կիններէ, այրերէ եւ մանուկներէ բաղկացած անգէն ժողովուրդին դէմ արագահարուած է գործածուած հայերուն կողմէ» . տես *Talât Pashanin Hatiralali* (Istanbul, 1958), s. 60.

38) Խորհրդակցական ժողովին ներկայ էին Օսմանեան Կայսրութեան ծերակոյտի անդամ Զարեհ Տիլպէրը, օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամներ Գրիգոր Զօհրապն ու Վարդգէս Սէրէնկիւնեանը, Յարութիւն Պօշկէզէնեանը եւ Յովսէփ Մարութեանը: Նիստի արձանագրութեան համար տես Զաւէն Արֆեսյւ., էջ 95-96:

39) 26 Ապրիլին կայացած Խառն ժողովի հանդիպումին սեղան դրուեցաւ Զօհրապի պատրաստած յուշագիրը, որուն համար տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 379-380: Բաղդատէ Զաւէն Արֆեսյւ., էջ 98:

40) Ըստ Զաւէն Պատրիարքի՝ «Պոլսէն 250-է անլի անձեր ախտուեցան Զանգըրը (Քասթիմունիի նահանգ) եւ Այաշ (Գաղատիա) . բայց գաւառներուն ախտականները անլի շատ են թիւով, Պոլսոյ հետ բաղդատելով» . տես Զաւէն Արֆեսյւ., էջ 133: Ըստ Ա. Ն. Մնացականեանի՝ այդ եւ վաղայաջորդ օրերը ձերբակալուեցան «196 գրող, 168 նկարիչ, 575 երաժիշտ, երգահաններ եւ կատարողական խմբերի մասնակիցներ (երգողներ, պարողներ, նուագողներ), 336 բժիշկ, դեղագործ, ատամնարոյժ, 176 ուսուցիչ եւ կոլէջների պրոֆեսորներ, 160 իրաւաբան, 62 մարտարապետ, 64 դերասան» . տես Ահարոնեան, էջ 35: Լեփսիոս կը նշէ, թէ «ձերբակալութիւնները կանոնաւորութեամբ շարունակուեցան 21 Ապրիլէն 10 Մայիս, չորս շաբաթներու ընթացքին: Այսպէս 21 Ապրիլէն սկսելով ձերբակալեցին եւ տարագրեցին Իզմիթի մէջ՝ 100, Պարտիզակի մէջ՝ 80, Պրուսայի մէջ՝ 40, Պանտրմայի մէջ՝ 40, Պալքեսների մէջ՝ 30, Ատաբազայի մէջ՝ 80 առաջաւոր հայեր: Ապրիլի վերջը եւ Մայիսի սկիզբը, այս ձերբակալութիւններուն կը յաջորդեն Մարգուան՝ 20 հոգիով, Տիգրանակերտ՝ նոյնպէս 20 հոգիով: Մայիսի առաջին շաբաթներուն, Կարինի մէջ ձերբակալուած ու տարագրուած ծանօթ հայերու թիւը հասաւ 600-ի, 500 ալ Սեբաստիոյ, 50 Քեռիի (Քզիի), 50 Շապին Գարահիսարի եւ 25՝ Խնուսի մէջ: Մայիսի երկրորդ կէսին, կարգը Տիգրանակերտին եկաւ, նախ 50 հոգիով, յետոյ 300 ձերբակալութեամբ եւ Կեսարիայի՝ 200 հոգիով: Նոյնը տեղի ունեցաւ Խարբերդի եւ Նոզաւտի մէջ: Նոյնպէս մէկ քանի ծանօթ հայեր ձերբակալուեցան Մարաշի եւ Ուրֆայի մէջ: Այնքապի մէջ 26 ձերբակալուածներէն 25-ը ազատ արձակուեցան» . տես Լեփսիոս, էջ 28: Իսկ ըստ Մէյրի Էլլըն Մուր Կէյթսի օրագիրին, միայն 27

Ապրիլի հարուածին՝ Պոլսոյ մէջ «կիրակին կրկին սպառիչ օր մըն էր: Առաւօտեան քնդանօթագութիւնը ընկերացաւ մեր մախանաշին: Հեռաձայնային լրատուութիւն մը հաղորդեց մեզի ձերբակալութիւնը այս փաղափին մէջ 100 առաջաւոր հայերու»։ տես Grabill, p. 66: Այս ձերբակալութիւններու առիթով տեղի ունեցած տեսակցութեան մը ընթացքին Թալէաք յայտնեց Վանկենհայմին, թէ այս եւ ասոր մօտեւ ալ միջոցառումներ պետութեան ապահովութեան համար էին եւ թէ Բարձրագոյն Դուռը այլեւս չէր ուզեր հանդուրժել գոյութիւնը փաղափական անջատ կազմակերպութիւններու՝ կրօնական հաւաքականութիւններէ մերս։ տես Trumpener, pp. 207-208. Իսկ Մարկըմքոյի հետ ունեցած իր մէկ ալ տեսակցութեան ընթացքին՝ անիկա յայտնեց, թէ ճիշդ էր թէ երկուստեք-Թուրք Կուսակցութեան խստութիւնները ուղղուած էին որքան յեղափոխական շարժումները գաղելու՝ նոյնքան մահու համաձայնականներուն դէմ, եւ թէ կառավարութիւնը շատ հայ կը ձերբակալէր։ տես Grabill, p. 65: Առ այդ ամերիկեան դեսպանը դիմեց աստուծո-հումգար դեսպան Բալլալիչիին, որ վերջինը միջամտէր քրեական իշխանութիւններուն մօտ՝ ի նպաստ հայերուն։ Իսկ իմ քի կարգին տեղեկագրեց դէպքը Ուաշինկթըն։ տես 1915, Supplement, p. 980: Զանազան վայրերէ ձերբակալուած հայերու մէկ անուանացանկին համար տես Ապրիլ Տասնմեկի Սգահանդէսի Յանձնախումբ, *Յուշահատեան Ապրիլ Տասնմեկի* (Կ. Պոլիս, 1919)։ Ահարոնեան, էջ 513-525 եւ Կիրակոսեան, էջ 295-297: Ձերբակալուելով սպաննուած կրօնականներու մէկ ցանկին համար տես Ահարոնեան, էջ 504-514. Թէոսիկ, *Գողգոթա*, Ա. Մաս (Պէյրութ, 1966) եւ նոյն, Ա. Մաս, 2 - վան (Պէյրութ, 1966) եւ Ա. Հատիտեան, «Նոր Ղեւոնդեանք», էջ միածին, 1965, թիւ Բ-Գ-Դ, էջ 58-70. հայ բժշկութեան ունեցած կորուստին համար տես Տոքթ. Գէորգ Պ. Քեշիշեան, «Հայ բժշկագիտական մտքին տուրքը Մեծ եղեռնին», *Շիրակ*, Թ. Տարի, թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, 1965, էջ 284-291: Մտաւորականներուն վերապահուած ֆակտագիրքին համար տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 149-151. Միքայէլ Շամտանեան, *Հայ Մաքին Հարկը եղեռնին* (Հալէպ, 1947), Տոքթ. Ա. Նազգաշեան, *Այալի Բանուր* ((Նիւ Եորք), 1926). Ակունի, էջ 53-59, եւ Նազիեան, էջ 565: Հետագային, ըստ Վանկենհայմի 30 Ապրիլի 1915 թ.ի մէկ տեղեկագիրքին՝ Թալէաք պիտի պատմաւարանէր այս ձերբակալութիւնները, թէ «յարմար վայրկեանն էր» ախարելու այն բոլորը, որոնք կրնային պետական որոշումներու հետագայ գործադրութեան որեւէ ձեւով դէմ կենալ, թէպէտեւ «անշուշտ շատերը որեւէ ձեւով յանցաւոր չեն»։ տես *Deutschland*, s. 60, եւ Տաշեան, էջ 55:

41) Սիսնացի, «Զմշկածագ եւ գիւղերը», *Ոսկեգետակ*, հտ. Գ. (Պէյրուք, 1948), էջ 257:

42) Զաւէն Արֆեսյւ., էջ 98: Հետագային, 25 Ապրիլի 1919 թ.ին, տեղի ունեցած սգահանդէսի մը ընթացքին Պատրիարքը կըրկնեց Սայիտ Հալիմի խօսքերը, ըստ որոնց՝ «պատերազմէն առաջ համաձայնական տէրութեանց դիմելով ուզեցինք անջատել ձեր ազգը օսմանեան պետութենէն. ձեր ըրածներուն պատիժն է որ կը կրէք. հայերու մասին եղածը արդիւնքն է ծրագիրի մը՝ որ պիտի գործադրուի»։ տես Անտոնեան, էջ 81-82:

43) Զաւէն Արֆեսյւ., էջ 100: Մինչ յետ մահու հրատարակուած իր յուշերուն մէջ Թալէաթ կը ներկայացնէ հայերու տարագրութիւնն ու քարդերը որպէս արդիւնք գինեալ այն ըմբոստութիւններուն, որոնք, ըստ իրեն, տեղի ունեցան Զէյթունի, Վանի, Նիկոմիդիոյ, Ատաբազարի, Պուրսայի, Ատամայի, Սամսոնի, Իզմիրի, Ուրֆայի, Շապին Գարահիսարի ու Եոզղատի նահանգներուն մէջ. զարմանալի չէ բնաւ, որ Թալէաթ կամաւոր կերպով մոռացութեան է տուած Արեւմտեան Հայաստանի նահանգներուն մեծամասնութիւնը, որ պիտի կազմէր կորիզը 8 Փետրուարի 1914 թ.ի ռուս-թրքական համաձայնութեամբ ստեղծուելիք ինքնուրոյն Հայաստանի մը երկու նահանգներուն. տես Talât Pasa, ss. 62-70:

44) *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 63. տես նաեւ 1915, *Supplement*, p. 980.

45) Յուշագիրքին համար տես *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 380-381:

46) Հեռագիրքին համար տես *Deutschland*, s. 58 եւ Տաշեան, էջ 11:

47) Trumpener, p. 208:

48) Լեփսիուս, էջ 195-196:

49) Trumpener, p. 207. տես նաեւ *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 66:

50) Վանկենհայմի հեռագիրքին համար տես *Deutschland*, s. 59-60. *Յեղասպան Թուրքը*, էջ 68-69 եւ *Հայկական Տասնհինգը*, էջ 76. իսկ հեռագիրքին բովանդակութեան համար տես Trumpener, p. 208:

**CHRONOLOGY OF THE ARMENIAN MASSACRES
PERPETRATED BY THE TURKS,
FROM JANUARY 2ND TO APRIL 30, 1915**

LEVON VARTAN

The Armenian massacres, perpetrated in 1915 by the Turks, constituted only part of the pan-Turanian scheme followed up by the Young Turks. World War I provided a splendid opportunity for the allies of Germany, the Turks, to annihilate the Armenians and resolve the Armenian Question.

Turkish, Armenian and other documents and studies evidence the fact that the leaders of the Young Turks had planned the massacres and the forced deportations with fastidious care and had recruited, in Constantinople and other important centers of Western Armenia, the needed manpower for their dark designs. A chronological study also reveals the double-faced diplomatic moves of the Young Turks: they reassured, on the one hand, that Armenians were committed to the utmost care of the Turkish government, and, on the other, relentlessly massacred and deported the Armenians, thus vacating Western Armenia of its native people.